

**НЕПРОСТИЙ ШЛЯХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ДО СОФІЇВСЬКОЇ ПЛОЩІ (ІСТОРІЯ
СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ У КИЄВІ
В МЕМУАРНО-ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ)**

У статті досліджується передісторія спорудження та відкриття пам'ятника гетьману України Богданові Хмельницькому в Києві, описуються події 11–15 липня 1888 р., пов'язані зі святкуванням 900-річчя хрещення Русі. Досліджується діяльність комітету зі спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на чолі з М. Юзефовичем. Звернуто увагу на архітектурну діяльність Михайла Микешина – автора пам'ятника Б. Хмельницькому, та умови, в яких довелося працювати митцю. У статті використовуються різноманітні епістолярно-мемуарні джерела (спогади Гліба Лазаревського, Миколи Стороженка, Сергія Вітте, листи Костянтина Победоносцева та ін.).

Ключові слова: пам'ятник, Богдан Хмельницький, Київ, архітектор, Михайло Микешин, 900-річчя хрещення Русі.

Чи варта дана історична постать, аби їй було збудовано пам'ятник? Безумовно – так. Постать Богдана Хмельницького ще за його життя притягувала до себе увагу оточуючих. Багато десятиліть тривають дослідження «доби Б. Хмельницького». Історія увічнення у граніті пам'яті славетного гетьмана теж не нова. Подробицями про пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві переповнений інтернет. І на перший погляд, здається не зовсім доречним вкотре повертатися до цієї вже досить вивченої теми. Автор, не перелічуючи (як того вимагають правила оформлення наукових статей) чисельні видання про життя і діяльність Богдана Хмельницького, історію спорудження йому пам'ятника в Києві, намагатиметься дослідити цю тему зовсім з іншого боку: у контексті подій 50–80-х років позаминулого сторіччя (серед яких, зокрема, Польське повстання 1863 р., святкування 900-річчя хрещення Русі) та відображенні їх у світогляді сучасників того історичного періоду. Одночасно, приділяючи увагу персоналіям, що в той чи інший засіб були причетні до будівництва пам'ятника Б. Хмельницькому, автор використовуватиме матеріали тогочасної преси, листування, щоденники, спогади відомих особистостей XIX ст.

За даними дослідників в Україні нараховується понад 100 пам'ятників Богданові Хмельницькому. Уперше думку про необхідність встановлення пам'ятника цьому діячеві висловив у 1844 р. дипломат Василь Іванович Фрейганг (1783–1849) [1, с. 38; 2, с. 93]. На той час він обіймав посаду російського генерального консула в Ломбардо-Венеційському королівстві. У своїй записці «про славянство», яка, зокрема, була направлена графу Орлову, він наголошував, що «уместно воздвигнуть в Переяславе бронзовий памятник гетману Богдану Хмельницкому. Под ноги упомянутого гетмана следовало бы ... повергнуть папскую тиару, турецкий бунчук и польский орел, – эмблемы злейших врагов» [2, с. 93].

Слід зазначити, що ця думка була висловлена Фрейгангом за декілька років до відзначення 200-річчя Наці-

онально-визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким (1648–1654). Місцем спорудження пам'ятника гетьманові не дарма було вказано місто Переяслав, бо саме там 1654 р. відбулася доленосна для українського народу Переяславська Рада. І саме на той час спостерігалось посилення уваги до історичного минулого України в цілому і до такої видатної особистості, як Богдан Хмельницький зокрема. Професор, перший ректор Київського університету Михайло Максимович з цього приводу писав: «именно с сорокового года начался для нас прилив исторический обнародованьем памятников русских и польских, которые или совсем были не известны, или доступны были для весьма немногих. В том числе издано много памятников и об эпохе Хмельницкого» [3, с. 192].

На жаль, пропозиція Фрейганга залишилася лише на папері. Він помер 1849 р., так і не дочекавшись утілення своїх задумів. Але ця думка не переставала «вітати» у наукових колах.

Через десять років, у 1859 р., М. Максимович у переписці з М. Погодіним зазначить: «При моем киевском взгляде на славный подвиг Богдана я... когда... люблюсь великолепным памятником Минина и Пожарского, всегда говорю себе: зачем же и до сих пор нет ни в Киеве, ни в Переяславе подобного памятника освободителю Малороссии от того же самого ига, тяготевшего над нею еще более и далее, чем над Москвою» [4, с. 191]. М. Максимович вважав за потрібне «наконец выплатить этот долг своей благодарной памяти славному гетману, руками которого вся Малороссия, Восточная и Западная, оторвалась от Речи Посполитой Польской» [3, с. 191]. Ідея створення пам'ятника приписується також істориком, громадському діячеві М. Костомарову [4, с. 872].

Незабаром спалахнуло Варшавське (Польське) повстання 1863 р., яке нарбило багато галасу і посилювало антипольські настрої в широких колах Російської імперії. Про це С. Екштут висловлювався так: «Після Польського повстання 1863 року в ... імперській свідомості загострилася полонофобія, а для воїнствующих націоналістів поляки стали ворогом номер один» [5, с. 102]. Знову згадали про великого полководця, який сприяв звільненню Малоросії від польської навали, знову залунали висловлювання про необхідність спорудження пам'ятника гетьманові – «пробудилась уснувшая мысль о памятнике народному южно-русскому герою» [6, с. 147].

Син відомого вченого Олександра Матвійовича Лазаревського – Гліб Олександрович Лазаревський (1877–1949) – називає й інших ініціаторів спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому. У книзі «Київська старовина», в якій уміщені його статті, спогади та дослідження, Г. Лазаревський пише: «Думка поставити цей пам'ятник у Києві виникла після придушення польського повстання 1863 року й чи не першими піонерами були Микола Рігельман і Михайло Юзефович» [7, с. 122].

Саме ці дві постаті, названі Г. Лазаревським, у подальшому стануть активними діячами особливої комісії зі спо-

рудження пам'ятника Б. Хмельницькому. Але, перш за все, необхідно було знайти скульптора, який би взявся виготовити проект пам'ятника. Голова Київської археографічної комісії М.В. Юзефович запропонував художникові М.О. Микешину виконати ці роботи. Микешин, що на той час мешкав у Санкт-Петербурзі, не вагаючись, приїхав до Києва і зробив первісний малюнок-ескіз пам'ятника [6, с. 147].

Незважаючи на досить молодий вік, живописець та скульптор Михайло Йосипович Микешин (1835–1896) на той час уже був доволі відомим митцем. 1869 р. Імператорська Академія мистецтв присвоїла йому звання академіка «за різнічними і весьма талантливими сочинениями проектов, памятников и медалей» [8, с. 263]. Микешин був непересічною особистістю і справляв приємне враження на оточуючих. Так, зокрема, Олександр Никитенко у своєму щоденнику писав (запис від 11.11.1873 р.): «Вечер у Владимирского. Здесь познакомился с известным скульптором, творцом памятника Екатерины – Микешиним. Это человек очень красивой наружности, приятный в манерах, которыми и рисуется под покровом простоты» [9, с. 501].

М.О. Микешин був автором пам'ятника 1000-річчя Росії, що був встановлений у Новгороді-Великому. Микешин відзначався не лише високим талантом, але й мав сміливість відкрито висловлювати свої політичні погляди. Так, при розробці проекту пам'ятника 1000-річчя Росії Микешин категорично відмовився серед багаточисельних фігур пам'ятника «ваяти» фігуру імператора Миколи I, бо, на думку автора, той не належав до числа «достойнейших мужей» [5, с. 153–154]. С.Е. Кштут писав: «На Микешина было оказано давление, но он твердо стоял на своем, ... заявив великому князю Константину Николаевичу: «Отсохнут мои руки, если это сделаю я». Проект Микешина был принят, а барельеф Николая было поручено изваять скульптору Р.К. Залеману» [5, с. 154].

У травні 1870 року при управлінні київського генерал-губернатора засновано «особливий комітет» зі спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на чолі з істориком, публіцистом, археографом Михайлом Володимировичем Юзефовичем (1802–1889). До складу комітету увійшли відомі вчені, священники та представники підвідомчих установ: В.Б. Антонович, М.А. Максимович, К.С. Козловський, М.А. Рігельман, О.Ф. Воронін, І.О. Самчевський, І.І. Слепушкін, протоієрей П.Г. Лебединцев та інші [6, с. 149].

З перших днів існування комітет розпочав активну роботу. За два місяці накладом у 50 тис. примірників було надруковано брошуру, яка містила коротку історичну записку про Б. Хмельницького та звернення про внесення пожертв на спорудження пам'ятника. «Русская старина» опублікувала «циркулярний» лист-звернення голови комітету «для сбора приношений на памятник, в Киеве, Богдану Хмельницкому» М. Юзефовича під назвою «О подписке на сооружение памятника Богдану Хмельницкому» [10, с. 317–318]. Голова комітету, звертаючись до очільників губерній, начальників військових округів, єпархіальних архієреїв, предводителів дворянства, ректорів університетів, місь-

ких голів, земських установ, мав упевненість, що «мысль воздвигнуть памятник отечественному герою, положившему основание окончательному возстановлению нашего народного и государственного единства и служащему в юго-западном крае символом этого единства /.../ встретит вполне сочувственный отклик во всех слоях русского общества и народа» [10, с. 318]. Загальна сума пожертв, зібраних протягом декількох років, становила 44 тис. крб. Пізніше, уже в 1886 р., з державної казни була виділена сума у розмірі 12 тис. крб. [6, с. 149–150].

У вересні 1870 р. комітет розглядав питання про місце установки пам'ятника. Було вирішено спорудити його у центрі Києва на Софійській площі, попереду Софійського собору. Комітет ухвалив це рішення, «руководствуясь историческим соображением, что у стен этого храма – хотя не в этом именно месте, а со стороны Золотых ворот – 27 декабря 1648 г. происходила торжественная встреча Хмельницкого киевлянами, – а равно и тем практическим соображением, что эта площадь наиболее посещается богомольцами» [6, с. 150].

На думку Лазаревського, місце для пам'ятника було визначене не відразу. Він писав: «Почалось з місця для пам'ятника. По-перше, вирішено було поставити його на Бібіковському (тепер Шевченка) бульварі, проти Безаківської вулиці ..., що провадила до тільки-но збудованої станції недавно відкритої Києво-Брестської залізниці. Але згодом Хмельницькому довелося поступитися цим місцем перед іншим, значнішим кандидатом. Тут у 1872 році було поставлено пам'ятник графові Олексію Бобринському, як-не-як, а онук Катерини II і Григорія Орлова. Вважалося, що цей власник цілого удільного князівства на Смілянщині, багатий-цукроварник, був дуже корисним для Південно-Західного краю і заслуговує пам'ятника. /.../ Другим місцем для пам'ятника Хмельницькому було обрано площу наприкінці Хрещатика, проти Бібіковського бульвару, і навіть офіційно названо її площею Богдана Хмельницького. Але і тут не пощастило: пам'ятник мусив поступитися місцем перед ринком, а сама площа стала називатися Бессарабською» [7, с. 123].

«Третє місце, – продовжує Г. Лазаревський, – було на Софіївській площі, де нарешті і поставлено пам'ятника. Та й тут справа не була легкою. Духівництво Михайлівського монастиря на чолі з архієреєм, що мешкав там, заявило протест проти пам'ятника на Софіївській площі, бо кінь на ньому стоятиме хвостом до монастиря, і церковна процесія, виходячи з монастиря, матиме перед собою кінський хвіст. Ченців переконали, що така вже царська воля» [7, с. 124].

Слід зазначити, що тоді Софійська площа мала не досить облаштований вигляд. Згадуючи Київ 1860-х років та період свого навчання у другій Київській гімназії, відомий діяч Київської громади, директор Першої Київської гімназії Микола Стороженко (1862–1942) писав: «Після Великодніх Святко почав я ходити у гімназію, тільки важко, було, під дощ переходити Софіївську площу, нераз було загубиш каучуки [калоші], покіль долізеш до Консисторії, та ще й на розі Житомирської та Золотоворітської було дві глиняних гори без тротуарів» [11, с. 126]. Поступово місто

заснало багатьох перетворень. Будувалися мостові, встановлювалося освітлення. Витрати на благоустрій Києва в 1870-ті роки зростуть більш ніж удвічі, а у період із 1878 по до 1888 рік становитимуть щорічно від 107,7 тис. крб. до 237,6 тис. крб. [12, с. 127–128].

Тим часом, повернувшись до Санкт-Петербурга, архітектор Микешин продовжив роботи з виготовлення скульптури адмірала О.С. Грейга, що була замовлена йому у 1867 році Морським відомством, та «малої моделі» пам'ятника Б. Хмельницькому. Роботи ці проводилися в майстерні, що розміщувалася у будівлі Головного адміралтейства [13, с. 632–634].

М.О. Микешин зробив докладний опис проєкту пам'ятника, в якому, зокрема, зазначалося: «Конная статуя гетмана изображена взлетевшею на верх необделанной гранитной скалы. В правой, высоко поднятой руке его – булава, которою он указывает в направлении к северо-востоку, т. е. к Москве. Левою рукой он крепко осадил своего дикого коня. Под копытами лошади распростерт труп иезуита, покрытый изорванным польским знаменем... за конем его ... падающая со скалы фигура польского пана. Еще ниже – труп еврея» [6, с. 148]. На думку архітектора, представлені три постаті – це «три недуга, против которых боролся Хмельницкий на Украине и которые послужили гибелью для политического существования Польши» [6, с. 148]. З трьох боків п'єдесталу повинні були розміщуватися три барельєфи із зображеннями Збарзької битви, Переяславської Ради та урочистої зустрічі гетьмана-визволителя біля Софійського храму. Попереду пам'ятника мала розташовуватися група з п'яти фігур (кобзар та його слухачі: великорос, білорос, малорос та червонорос). На скалі, нижче кінної статуї мав бути викарбуваний напис: «Единая неделимая Россия гетману Богдану Хмельницкому» [6, с. 148–149].

«У 1868 році, – писав Гліб Лазаревський, – [Микешин] виконав ескіз пам'ятника Богданові Хмельницькому; майже така сама кінна постать гетьмана, але під конем потоптані постаті поляка, католицького ксьондза й єврея. Нижче слухають кобзаря постаті великоруса, білоруса й українця. На пам'ятнику написи: «Богдану Хмельницькому единая неделимая Россия» й «Згине Польша, згине, а Русь буде панувати». Цей ескіз цілком відповідав духові тодішнього великодержавного націоналізму і був затверджений Олександром II» [7, с. 123].

Плинув час, поступово «забувалися» події Варшавського повстання, дещо «відійшли у затінок» антипольські настрої. Після обговорення питання про спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на одному із засідань комітету його голова М. Юзефович надіслав листа до київського генерал-губернатора А. Дондукова-Корсакова, в якому зазначав, що постаті кобзаря та слухачів «розкішні», а постаті повержених «це вже не розкіш, а надмірність»; інший член комітету, член Товариства любителів російського письменства, відомий русофіл М. Рігельман із цього приводу висловився, що поляки і євреї зневажені, *але вони ще існують (тут і далі у статті курсив – О.К.)* і тому їхні постаті необхідно

прибрати з композиції пам'ятника [1, с. 39–40]. У цілому ж, голова комітету М.В. Юзефович не полишав свої «антипольські» погляди. У вересні 1877 року Олександр Кошелєв протягом декількох днів був у Києві, де, зокрема, мав зустріч із М.В. Юзефовичем. «Мы пробыли несколько дней в Киеве./.../ тут свиделся я с старым приятелем М.В. Юзефовичем, которого нашел очень подряхлевшим и еще более приверженным к насильственной русификации поляков. Много мы с ним поспорили; у него провел очень приятно вечер, на который он пригласил для меня многих интересных киевлян» [14, с. 150].

Улітку 1872 р. до Києва було доставлено бронзову модель пам'ятника. Микешин, що приїхав до Києва восени 1872 р., чимало «спантеличив» комітет, надавши кошторис витрат на виготовлення пам'ятника в сумі 145,2 тис. крб. (без урахування вартості металу). Таких коштів комітет не мав. «Желая со своей стороны содействовать скорейшему осуществлению патриотического дела», Микешин зменшив вартість пам'ятника на 49 тис. крб., а також узяв на себе виготовлення усіх «художественных и бронзовых работ» на суму 95,7 тис. крб. Пізніше за цю «патріотичну пожертву» Микешин отримав у власність 1 тис. десятин землі в Єкатеринославській губернії [6, с. 151]. 4 липня 1873 року комітет уклав контракт із М. Микешиним. Для відлиття фігур пам'ятника зі складу Морського відомства було відпущено 1600 пудів «лома зеленої міді», частина якого, на жаль, була використана «не за призначенням». На думку Г. Лазаревського, Микешин «вважав за краще продати цю мідь, а гроші собі привласнив і розтратив» [7, с. 124]. Зауважимо, що на той час скульптор займався облаштуванням нової майстерні, для чого найняв працівників. За твердженням В. Степовика «щоб розплатитися з майстрами, Микешин продав частину металобрухту: поламани багнети, рушниці», і з цього приводу було навіть розпочато «Судове слідство дій Микешина у Катеринославській губернії», а все його майно закладено [15, с. 130].

Відсутність постійного місця для роботи гальмувала творчий процес. Спочатку Микешин працював у майстерні адміралтейства. У серпні 1874 р. надійшла вказівка від т. в. о. очільника Морського міністерства звільнити займане приміщення. Скульптору довелося перенести майстерню до будівлі Манежу, що належала відомству шляхів сполучення, але за місяць він вимушений був перервати роботи та зайнятися будівництвом власної майстерні [6, с. 152].

Навесні 1878 р. гіпсовий оригінал статуї був нарешті готовий. 3 травня 1878 р. роботу майстра оцінював сам імператор Олександр II, за вказівкою якого були внесені певні зміни: «лежащая под ногами лошади Хмельницкого фигура иезуита было совершенно снята и уничтожена, вместе с покрывающим ее польским знаменем, и чтобы памятник состоял только из одной конной статуи Хмельницкого» [6, с. 152].

Пізніше, до роковин смерті Микешина, відомий публіцист Олексій Маркович Уманський (1861–1914), який приятелював зі скульптором протягом більш ніж 15 років, на-

пише статтю «Памяти М.О. Микешина» [13], у якій історія спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому висвітлена побіжно. При цьому автор зазначить, що «история этого памятника крайне запутана» [13, с. 632], додаючи: «открытый в Киеве памятник Богдану Хмельницкому ничего общего не имеет с первоначальным высочайше утвержденным, симпатично-оригинальным проектом этого памятника, сочинения Михаила Осиповича» [13, с. 634].

«Доопрацьована» статуя була відлита у Петербурзі на заводі Д. Берда, а у серпні 1880 р. привезена до Києва [6, с. 152]. Її доставили окремими частинами, зібрати які у єдине ціле можна було лише на місці безпосереднього розміщення на конкретному постаменті. Але на виготовлення постаменту у комітету коштів не вистачало. Після 1875 р. пожертви на будівництво пам'ятника майже не надходили. Було вирішено замість металевого постаменту зробити кам'яний. Згідно постанови військової ради від 19 вересня 1880 року в розпорядження комітету «отпущено было киевским крепостным инженерным управлением до 30-ти кубич. сажней гранитного, наполовину тесанного камня, оставшегося еще от постройки цепного моста» [6, с. 154].

Здавалося, що нарешті все склалося, як належить. Але, щоб встановити постамент, потрібні були, по-перше, кошти, а по-друге, відповідні фахівці. Коштів не було. При цьому жоден із місцевих архітекторів не наважився взяти на себе непросту роботу по спорудженню кам'яного постаменту.

Питання будівництва пам'ятника укотре вноситься до порядку денного засідань комітету на чолі з Юзефовичем, широко обговорюється в наукових колах. Правознавець і громадський діяч Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885) на сторінках «Щоденника» згадує (запис від 12 жовтня 1880 р.)¹: «Отправился в заседание летописца Нестора. Застали того 6 членов. Читал Иконников о переписке Румянцева с Берлинским. /.../ *Толковали о постановке памятника Хмельницкому*» [16, с. 313].

Лише наприкінці 1885 року київський міський архітектор Володимир Миколайович Ніколаєв (1847–1911) висловив згоду взяти на себе керівництво роботами з будівництва постаменту до пам'ятника [6, с. 155]. А доки узгоджувалися всі необхідні питання, треба було вирішити, де зберігати вже виготовлений пам'ятник. Гліб Лазаревський писав: «Кінну постать поки що вміщено було у дворі Старокиївського поліцейного участку. Кияни жартували, що і Хмельницький попав до буцегарні» [7, с. 124]. Але й там пам'ятнику було «неспокійно». Лазаревський далі пише: «Протестували проти цього пам'ятника вже і по відкритті: то в якійсь невідомий спосіб поночі хтось прив'яже до хвоста коня пляшку з

горілкою, мовляв, п'яниця був гетьман, то теж, зрозуміло, поночі наліплять на п'єдестал папір з польським написом: «Laydak, psia krew, haydamaka» [7, с. 124–125].

Минуло ще декілька років, перш ніж пам'ятник «потрапив» на постамент. Наближався 1888 рік – рік святкування 900-річчя хрещення Русі. Урочисті заходи планувалося провести на усій території Російської імперії, і, безумовно, в Києві. Був розроблений план урочистих заходів, перелік яких опублікували в «Київських єпархіальних відомостях» під назвою «Церковня юбилейныя празднства в Києве» [18]. Повідомлялося, що святкування відбудеться 11, 12, 13, 15 липня 1888 року. Планувалося проведення урочистих богослужінь та літургій у церквах Києва, хресної ходи. У святкуваннях мали взяти участь оберпрокурор синоду К. Победоносцев, митрополит Київський Платон, священники інших єпархій, представники владних структур, закордонні депутації. У рамках святкування 900-річчя хрещення Русі планувалося провести ще один важливий захід – відкриття у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому, будівництво якого розтягнулося більш ніж на чверть століття.

Безумовно, до свята ретельно готувалися. До проведення заходів були залучені не лише представники церков. Планувалося також провести огляд військ. Більше за інших з цього приводу хвилювався командуючий військами Київського воєнного округу, Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор Олександр Романович Дрентельн (1820–1888), на якого було покладено відповідальне завдання – забезпечення порядку під час святкових заходів.

Липневі події 1888 року у Києві, пов'язані зі святкуванням 900-річчя із дня хрещення Русі, Гліб Лазаревський описував так: «А південь гарячий – липневий, київський. На синьому небі ні хмариночки. У прозорому повітрі навіть од Дніпра, від задніпровських просторів жодного подуву. /.../ Сьогодні 15 липня 1888 року. Сьогодні у Києві святкують дев'ятсотліття хрещення Русі. Сьогодні з цього приводу парад Київської залоги на верхньому майдані Володимирської гори, поза Михайлівським монастирем.

А після параду, який прийматиме генерал-губернатор і командувач Київської військової округи генерал-ад'ютант генерал от кавалерії фон Дрентельн, перед лавами війська пройде від Софіївського собору духовництво з митрополитом Платоном на чолі. Воно просуватиме верхнім майданом на нижній, звідти на Олександрівську ... вулицю й аж на берег Дніпра, де буде відправлено урочистий молебень» [7, с. 120].

Військові вишукалися для проведення параду. «Завмерли лави київської залоги, – писав Г. Лазаревський, – полків Бессарабського, Херсонського, Тираспільського, Бендерського, Луцького, Миргородського... Темно-зелена суко́на парадна форма. Важкі чоботи. Чорні низькі смужкові шапки з бляшаним жовтим двоголовим орлом попереду» [7, с. 119]. «І ось в довжелезну алею застиглих непорушно солдатських лав в'їхав верхи на білому коні Дрентельн

1. У виданні «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца» про засідання 12 жовтня 1880 р. зазначається: «Значительный интерес /.../ представлял обзор неизданной еще переписки гр. Н.П. Румянцева с киевским археологом Берлинским, сделанный д. чл. В.С. Иконниковым. Письма гр. Румянцева к Берлинскому, относящиеся ко времени с 1815 по 1825 г., посвящены Киеву и Киевским древностям». На жаль, про інші питання порядку денного даного засідання у цьому виданні не згадується [17, с. 132].

у супроводі почту. Надзвичайно товстий, пузатий. Обличчя і шия, що вивалювалася з-за коміра мундира, налилися кров'ю – червоні. Олов'яні очі з-під пухнатих сивих брів... Сяють проти сонця ясні золоті наплічники з царськими вензелями, цілий іконостас орденів на грудях./.../ «Здорово, бессарабці!»

Широко роззявляють рота, ревучи у відповідь, солдати./.../

Але що це? Генерал раптом хитнувся на сідлі, нахилився вперед, поправив щось і знову став падати на гриву коня. Ад'ютант кинувся до нього. Почет оточив його. Метушня, безладні крики: «Лікаря!»./.../

Непритомного Дрентельна зняли з коня./.../ Один з лікарів підводиться від тіла Дрентельна і безпорадно розводить руками...

Нагла смерть Дрентельна, зрозуміло, розладнала всю урочистість святкування. Наспих було відправлено молебень. Наспих було відкрито потім пам'ятник Богданові Хмельницькому» [7, с. 121–122] (*тут Г. Лазаревський допустив неточність: пам'ятник Б. Хмельницькому був відкритий 11 липня, а Дрентельн помер 15 липня – О. К.*).

Про смерть Дрентельна згадував Микола Стороженко: «Тодішній генерал-губернатор у Києві Олександр Романович Дрентельн ... зненацька вмер від апоплексії на верхній терасі Володимирської гірки 15 липня року 1888, саме під той час, коли було урочисто святковано дев'ятивіковий ювілей прийняття князем Володимиром Христової віри» [13, с. 150].

Збереглися спомини державного діяча Сергія Юлійовича Вітте (1849–1915) щодо подій 15 липня 1888 року: «Я був почти что свидетелем смерти Дрентельна. Это произошло следующим образом. Я не помню, по какому случаю в Киеве был парад войск, и вот Дрентельн верхом делал смотр войскам; он был сравнительно небольшого роста, чрезвычайно полный, почти совсем без шеи. Когда он производил смотр, то вдруг с ним сделался апоплексический удар, он свалился с лошади и умер. В то время, когда привезли Дрентельна к подъезду его дворца, я как раз выходил из своей квартиры; и вот вижу, что везут Дрентельна. Я сейчас побежал к экипажу и вижу, что его привезли два адъютанта; один адъютант – Трепов, нынешний генерал-губернатор Киевский ... и другой адъютант Афонасопуло, который ничем неизвестен, ничем не отличался, кроме своего крайне высокого роста. И так я был свидетелем, как Дрентельна внесли в кабинет, я вошел вслед за нёщими его (т. е. вслед за его телом) и присутствовал при первой панихиде» [19, с. 121–122].

Наголосимо, що судження сучасників про Дрентельна були доволі неоднозначними. Одні вважали його чесною і відповідальною людиною, інші, навпаки, – ставилися до нього зневажливо. Під час проведення ревізії в Київській губернії Олександр Половцов, поспілкувавшись з Дрентельном, залишив на сторінках свого щоденника наступне враження: «Добрая, толстая, неглупая, осторожная, молчаливая маса. Ничего серьезного не знает./.../ Я выношу тяжелое впечатление о несостоятельности подобного рода политических деятелей» [20, с. 133–134]. Іншої думки був

князь В. Мещерський: «Генерал-адъютант Дрентельн был для всех, имеющих с ним дело, именно идеалом честного человека» [21, с. 459]. У своїх мемуарах начальник Головного управління у справах друку Євген Феоктістов писав: «При графе Толстом киевским генерал-губернатором был Дрентельн. /.../ Дрентельн, человек не лишенный ума и способностей, проникнутый добрыми намерениями, до такой степени отяжелел и от лет, и от тучности, что мало занимался делами» [22, с. 268].

Відразу ж після закінчення заходів, присвячених святкуванню 900-річчя хрещення Русі, оберпрокурор синоду Костянтин Победоносцев напише листа Олександрові III про «подробности о нынешнем киевском торжестве»: «Я приехал сюда по утру 11 июля, в тот самый час, когда происходило открытие памятника Б. Хмельницкому. В городе шли торопливые приготовления к празднику; но дело об устройстве его было в каком-то неопределенном состоянии, – каждый час распоряжения менялись, и пришлось довольно беседовать и с митрополитом, и с головою, и с А.Р. Дрентельном, чтобы примирить разногласия. Покойный А.Р. относился к этому торжеству с каким-то недоверием и подозрительностью; он опасался до болезненности, чтоб не вышло каких-нибудь манифестаций по поводу славян и славянского вопроса, и потому старался /.../ устранить всякое участие в торжестве гражданских и военных властей. Ему хотелось сжать все дело в рамки ежегодного празднования 15 июля, исключительно церковного» [23, с. 178].

За приблизними підрахунками на святкування 900-річчя хрещення Русі до Києва прибуло 20 тисяч чоловік [24, с. 827]. Костянтин Победоносцев перераховує делегації, що приїхали з різних частин імперії та інших країн. Це були представники Ніжина, Чернігова, Москви, Санкт-Петербурга, Нижнього Новгороду та ін. Прибули делегації з Румунії, Угорщини, Сербії, завітала група селян із Галичини [23, с. 179]. Гості відвідали храми Києва, ходили київськими вулицями, оглянули пам'ятник Б. Хмельницькому. «Пам'ятник Богдану Хмельницкому, – писав далі у своєму листі-звіті Победоносцев, – производил на них сильное впечатление; на нем надпись: «Волим под царя восточного православного», и эту надпись они пожирали глазами. Даже сербы, проходя мимо, говорили: «Вот наша программа, зачем нам искать другую» [23, с. 179].

Святкування не пройшли повз уваги закордонної преси. Щодо цього Победоносцев в листі від 18 липня 1888 р. писав: «К киевскому празднику, казалось бы, не за что привязаться, но он не дает им покою: изо всех сил хотят доказать, что это было политическое фиаско./.../ Но киевский праздник оставил и тяжкие воспоминания. Кончину Дрентельна не скоро забудешь» [23, с. 191]. Далі Победоносцев із сумом повідомляв про іншу втрату: «Через 3 дня после праздника скончался там же человек незаменимый, правая рука моя, Крыжановский. Сам он старый киевлянин, уже больной, работал изо всех сил для праздника, дождался его, радовался и не вынес» [23, с. 191–192].

Після бурхливого святкування в Києві 900-річчя хре-

щення Русі митрополит Київський і Галицький Платон, втомлений багатомісячною підготовкою до відзначення цієї знаменної дати, уже 20 липня 1888 р. відбув у півтора-місячну відпустку на лікування до Одеси [25, с. 425–426]. Оберпрокурор синоду Победоносцев через декілька днів був уже на відпочинку за кордоном – у Зальцбурзі [23, с. 192]. На місці, де впав з коня і помер Дрентельн, встановили пам'ятний знак у вигляді хреста² [26, с. 89].

Не запрошений ніким на свято автор пам'ятника Михайло Микешин сидів у далекому Петербурзі і з великою образою писав: «Сиджу, і сльози капають на папір. Жоден з пам'ятників не обійшовся мені так дорого морально й матеріально, як цей, проте ніхто не потурбувався повідомити мене про його освячення» [15, с. 131].

У статті «Характеристика діяльності Богдана Хмельницького» В.Б. Антонович писав: «Потомки боровшихся двух национальных элементов поныне спорят о характере давно усопшего гетмана так страстно и субъективно, как спорили предки их в XVII в., как будто забывая, что с того времени минула ¼ тысячелетия и совершенно изменились взаимные политические и общественные отношения, что, конечно, должно было бы вызвать более объективное и спокойное суждение о давно минувшей борьбе» [27, с. 121].

Минуло вже майже чотири століття з часу визвольної боротьби на чолі з Б. Хмельницьким та майже півтора століття відтоді, коли В. Антоновичем було висловлено це судження, але його слова не втрачають своєї актуальності й сьогодні, як і наступна цитата вченого: «Да имейте вы себе какое вам угодно мнение о Хмельницком, или о какой угодно другой исторической личности, – только доказывайте свое мнение научно, добросовестно, а не голословно» [27, с. 109]. За умови, коли митці з любов'ю та завзяттям ставляться до своєї творчості, а історики доводять ті чи інші факти лише науковим шляхом, тоді і виходять пам'ятники, що будуються «на віки», а історичні події і визначні історичні постаті не перестають привертати нашу увагу.

ДЖЕРЕЛА

1. Кучерук О. Пам'ятник Богданові Хмельницькому: трансформації написів. *Пам'ятки України*. 2012. № 7. С. 38–47.
 2. Пам'ятник Богдану Хмельницькому. *Русская старина*. 1870. Том 2. С. 93–94
 3. Максимович Михайло. Вибрані твори. Упор. і вст. ст. В. Кортокого. Київ : Либідь, 2004. 360 с.
 4. Кіпоренко М., Панашенко В., Степовик Д. Пам'ятник Хмельницькому Б. Звід пам'яток історії та культури України у 28-ми томах. Київ. Книга I., ч. II. Київ, 2003. 632 с.
 5. Экштут С. Повседневная жизнь русской интеллигенции от эпохи Великих реформ до Серебряного века. Москва : Молодая гвардия, 2012. 462 с.
 6. Пам'ятник Богдану Хмельницькому (Исторический очерк его сооружения). *Киевская старина*. 1888. Том XXII. Июль. С. 145–156.
 7. Київська старовина. Статті, спогади, дослідження Гліба Лазаревського. Лазаревський Г.О. *Київська старовина*. Київ : МАУП, 2007. 624 с.
 8. Список русских художников. К юбилейному справочнику Императорской Академии художеств. Сост. С.В. Кондаков. Санкт-Петербург, Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1915. 454 с.
 9. Никитенко А.В. Моя повесть о самом себе. Записи и дневники. (1804–1877). Санкт-Петербург : Типогр. Т-ва печ. и изд. дела
2. Малунок С. Животовського з зображенням пам'ятного знаку на місці смерті генерала Дрентельна наводиться у виданні: Макаров Анатолий. *Малая энциклопедия Киевской старины*. Киев, Довіра, 2005. 432 с. [26, с. 89].

«Труд», 1905. Том II. 630 с.

10. О подписке на сооружение памятника Богдану Хмельницкому. *Русская старина*. 1870. Том II. С. 317–318.
11. Стороженко М. З мого життя. Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. Київ : Либідь, 2005. 432 с.
12. Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
13. Уманский А.М. Памяти М.О. Микешина. *Исторический вестник*. 1897. Том LXVII. Февраль. С. 624–651.
14. Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы). Москва : Наука, 2002. 492 с.
15. Степовик Д.В. Скарби України. Наук.-худож. кн. Київ : Велселка, 1990. 192 с.
16. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). Том 2 (1880–1885). Київ : Наукова думка, 1995. 586 с.
17. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Київ, 1888. Книга вторая. 440 с.
18. Церковныя юбилейныя празднества в Киеве. *Киевские епархиальные ведомости*. 1888. №№ 25–26. 1–8 июля. С. 367–373.
19. Витте С.Ю. Воспоминания. Ленинград : Гос.издательство, 1924. Том III. 414 с.
20. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881). Київ : StreamARLine, 2019. 208 с.
21. Мещерский В.П. Мои воспоминания. Часть вторая. (1865–1881 гг.). Санкт-Петербург, 1898. 520 с.
22. Феоктистов Е.М. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Воспоминания. Москва : Новости, 1991. 464 с.
23. Письма Победоносцева к Александру III. Москва : Новая Москва, 1926. Том II. 432 с.
24. Чествование 900-й годовщины крещения Руси в Киеве. *Нива*. 1888. № 33. 13 августа. С. 827–828.
25. Указ Святейшого Правительствующаго Синода от 30 июня 1888 года за № 4047. *Киевские епархиальные ведомости*. 1888. № 29–30. 1–8 августа. С.425–426.
26. Макаров А. *Малая энциклопедия Киевской старины*. Киев: Довіра, 2005. 432 с.
27. Антонович В.Б. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ : Либідь, 1995. 816 с.

Kuzhelnia O.V. Not simple way of B. Khmelnytskyi on the Sofia square (history of building of monument of B. Khmelnytskyi in Kyiv in a memoir-epistolary heritage)

In the article history of building and opening of monument is probed to the hetman of Ukraine to Bohdan Khmelnytskyi on the Sofia square in Kyiv.

Idea about the necessity of creation of monument of hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytskyi in the middle of XIX century is belonged to the prominent figures and scientists offered Vasyl Freihanh, Mykola Kostomarov, Mykhailo Maksymovych and other. Large work in this direction was conducted by Mykhailo Yuzefovych.

In 1870 the special committee was created on building of monument of Bohdan Khmelnytskyi at the head with Mykhailo Yuzefovych (1802–1889) – the professor, the head of Archeographic Commission in Kyiv. Basic directions activity of the special committee are described in the article.

Told about architectural activity of the artist and sculptor Mykhailo Mykeshyn (1835–1896). Mykhailo Mykeshyn is an author of project of monument of Bohdan Khmelnytskyi. The terms of work of Mykhailo Mykeshyn are described on making of sculpture in the workshops of Saint Petersburg.

Told about work of the Kyivan architect Volodymyr Nikolaev (1847–1911) on creation of a stone pedestal for a monument to Bohdan Khmelnytskyi In the article told about celebration of 900 year of christening of Rus in Kyiv of July, 11–15, 1888, during what which a monument was opened to hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytskyi.

Various epistolary-memoir sources are mentioned in the article (memoirs and diaries of Hlib Lazarevskiy, Mykola Storozhenko, Serhii Vitte, Oleksandr Kistiakivskii, and also letters of the Ober – Procurator of the Most Holy Synod Kostiantyn Pobedonostsev and other).

Key words: monument, Bohdan Khmelnytskyi, Kyiv, architect, Mykhailo Mykeshyn.

REFERENCES

1. Kucheruk, O. (2012). Pamiatnyk Bohdanovi Khmelnytskomu: transformatsii napyisv [Monument of Bohdan Khmelnytskyi: transformations of inscriptions]. *Pamiatky Ukrainy – Sight of Ukraine*, 7, pp. 38–47. [in Ukrainisan].
2. Pamiatnyk Bogdanu Hmel'nickomu (1870) [Monument of Bohdan Khmelnytskyi]. *Russkaja starina. Russian old times*, Vol 2, pp. 93–94. [in Russian].
3. Maksymovych, Mykhailo (2004). *Vybrani tvory [Works are chosen]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Kiporenko, M., Panashenko, V., Stepovyk, D. (2003). *Pamiatnyk Khmelnytskomu B. [Monument of B. Khmelnytskyi]*. Zvid pamiatok

istorii ta kultury Ukrainy u 28-my tomakh (Vol 1, libr.2, pp. 871–872). [in Ukrainian].

5. Jekshut, S. (2012). *Povsednevnaia zhizn' russkoj intelligencii ot epohi Velikih reform do Serebrjanogo veka. [Daily life of Russian intelligentsia from epokhi of Great reforms to Silver age]*. Moscow: Molodaja gvardija. [in Russian].

6. Pamjatnik Bogdanu Hmel'nickomu. (Istoricheskij ocherk ego sooruzhenija) (1888) [Monument of Bohdan Khmelnickiy (Historical essay of his building)]. *Kievskaja starina. Kievan old times*, Vol. XXII, Iyul', pp. 145–156. [in Russian].

7. Lazarevskiy, H.O. (2007). *Kyivska starovyna. Statti, spohady, doslidzhennia Hliba Lazarevskoho [Kievan antiquity. Articles, memory, researches of Hlib Lazarevskiy]*, (pp. 15–281). Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].

8. Kondakov, S. (1915). *Spisok russkih hudozhnikov. K jubilejnomu spravochniku Imperatorskoj Akademii hudozhestv [List of the Russian artists. To the anniversary reference book of Emperor's Academy of arts]*. St. Petersburg, T-vo R.Golike i A.Vil'borg. [in Russian].

9. Nikitenko, A.V. (1905). *Moja povest' o samom sebe. Zapisi i dnevniki (1804–1877), [My story about to itself. Records and diaries. (1804–1877)]*, (Vol II). St. Petersburg, Tipogr.T-vo «Trud». [in Russian].

10. O podpiske na sooruzhenie pamjatnika Bogdanu Hmel'nickomu (1870). [About subscription on building of monument of Bohdan Khmelnickiy]. *Russkaja starina. Russian old times*, vol. II, pp. 317–318. [in Russian].

11. Storozhenko Mykola (2005). *Z moho zhyttia [From my life]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

12. Hlyz, Yu. (2019). *Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista. [City thought of Kyiv: re-erecting of modern city]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

13. Umanskiy, A.M. (1897). *Pamjati M.O. Mikeskina [To Memory of M.O. Mikeskin]*. *Istoricheskij vestnik. The Historical announcer*, vol. LXVII, pp. 624–651. [in Russian].

14. *Zapiski Aleksandra Ivanovicha Kosheleva (1812–1883 gody) (2002) [Messages of Alexandr Koshelev (1812–1883 years)]*. Moscow: Nauka. [in Russian].

15. Stepovyk, D.V. (1990). *Skarby Ukrainy [Treasures of Ukraine]*. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].

16. Kistiakivskiy, O.F. (1995). *Shchodennyk (1874–1885) [Diary (1874–1885)]*. Vol. 2 (1880–1885). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

17. *Chtenija v Istoricheskom obshchestve Nestora letopisca (1888) [Reading in Historical society of Nestor chronicler]*. Vol. 2. Kyiv: Tip. S. Kulzhenko. [in Russian].

18. *Cerkovnyja jubilejnyja prazdnestva v Kieve (1888) [Church anniversary celebration in Kyiv]. Kievskie eparhial'nye vedomosti. Diocese lists of Kyiv*, 25–26, 1–8 ijulja, pp. 367–373. [in Russian].

19. Vitte, S. (1924). *Vospominanija [Memory]*. Vol. III. Leningrad., Gos. izdatel'stvo, 1924. [in Russian].

20. *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O.O. Polovtsova (zhovten 1880 – traven 1881) (2019) [Senatorial revision of the Kyivan and Chernihiv provinces: from the diary of O.O. Polovtsov (October 1880 is May 1881)]*. Kyiv, StreamARLine. [in Ukrainian].

21. Meshherskij, V.P. (1898). *Moi vospominanija [My memory]*. Vol. 2. St. Petersburg, Tipografija knjazja V.P. Meshherskogo. [in Russian].

22. Feoktistov, E. (1991). *Za kulisami politiki i literatury (1848–1896). Vospominanija [Behind the scenes of policy and literature (1848–1896). Memories]*. Moscow, Novosti. [in Russian].

23. *Pis'ma Pobedonosceva k Aleksandru III. (1926). [Letters of Pobedonoscev to Alexander III]*. Vol. II. Moscow: Novaja Moskva. [in Russian].

24. *Chestvovanie 900-i godovshhiny kreshhenija Rusi v Kieve (1888) [Celebration in honour of 900th anniversary of christening of Rus in Kyiv]*. *Niva*, 33, 13 avgusta, pp. 827–828. [in Russian].

25. *Ukaz Svjatejshago Pravitel'stvujushhago Sinoda ot 30 ijunja 1888 goda za № 4047. (1888). [Decree of Svjateyshiy Pravitel'stvuyuschij Synod from June, 30, 1888 after 4047]. Kievskie eparhial'nye vedomosti Diocese lists of Kyiv*, 29–30, 1–8 avgusta, pp. 425–426. [in Russian].

26. Makarov, A. (2005). *Malaja enciklopedija Kievskoj stariny [Malaya encyclopaedia of old times of Kyiv]*. Kiev, Dovira. [in Russian].

27. Antonovych, V. (1995). *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory [My confession: Historical and publicism works are chosen]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477):351.777«1874/1917»+378.015.31:159.93

О.І. Курок
А.П. Гриценко

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ГЛУХІВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ У 1874–1917 РОКАХ

Авторами статті проаналізовано історію розвитку Глухівського учительського інституту з часу його створення і до 1917 року через призму методичної діяльності його викладачів та студентів. У ході розгляду даного питання представлено досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії, що навчалися у виші. Звернено увагу на те, що в учительському інституті запроваджувалися передові методики того часу з формування предметно-історичних компетентностей, які актуальні й нині.

На прикладах підтверджено необхідність розвитку у майбутніх учителів історії загальнопедагогічних умінь і навичок, що включають педагогічне спілкування, уміння здійснювати контроль, навички самостійної роботи та здатність до педагогічної творчості й імпровізації, а також потребу у професійно-педагогічному самовдосконаленні.

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, професійна компетентність, майбутні вчителі, професійна підготовка.

Діяльність першого на теренах сучасної України закладу вищої педагогічної освіти – Глухівського учительського інституту – з часу його відкриття була направлена на активну методичну діяльність викладачів з підготовки вихованців до майбутньої професійної діяльності учителями міських шкіл. Безперечно, у період 1874–1917 рр. були закладені значні підвалини теоретичної підготовки та практичного досвіду з формування професійної компетентності майбутніх учителів, які опиралася на чітку методичну систему професійно-педагогічної підготовки студентів, що склалась на рубежі XIX–XX ст. та була підсилена змістовною діяльністю педагогів у стінах першого учительського вишу.

Питання аналізу історичного досвіду України в галузі підготовки вчителів у системі вищої освіти широко вивчалось у працях В. Ковальчука, В. Майбороди, С. Нікітчиної, Ф. Паначина, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка; аспекти функціонування Глухівського учительського інституту досліджували В. Белашов, Л. Гнатюк, М. Гурець, Л. Задорожна, В. Заїка, В. Зінченко, В. Крижанівський, О. Курок, І. Ляшко, В. Ткаченко. Питання формування професійної компетентності у майбутніх педагогів активно досліджується вченими К. Бахановим, В. Бондарем, В. Власовим, О. Локшиною, Ю. Малієнко, О. Савченко, О. Пометун. Крім того, вченими Л. Задорожною, В. Крижанівським, В. Курок, Т. Хоруженко досліджували різні аспекти методичної підготовки майбутніх учителів вишу з різних навчальних предметів.

У той же час залишається недостатньо вивченою проблема визначення досвіду формування професійної компетентності майбутніх учителів історії, які навчалися в Глухівському учительському інституті у 1874–1917 рр., що і є головним завданням даної статті.

Глухівський учительський інститут розпочав свою роботу у вересні 1874 р. У «Оголошенні від начальства Київського учбового округу» про відкриття у Глухові 1874/75 н. р. учительського інституту зазначалося, що до інституту при-